

הרב עוזיאל נואם בעצרת מחאה נגד מדיניות "הספר הלבן", תל אביב 1946 (צילום: הניס פין, לע"מ)

בין שמרנות לתעוזה

על דרכו ההלכתית והאידיאולוגית של
הרב בן ציון מאיר חי עוזיאל

הרב בן ציון מאיר חי עוזיאל (1880-1953) נולד לאחת המשפחות המיוחסות ביותר בעדה הספרדית בירושלים. אביו, הרב יוסף רפאל עוזיאל, שימש אב בית דין של עדת הספרדים בירושלים ונשיא ועד העדה. מצד אמו התייחס למשפחת חזן, ששניים מבניה שימשו "ראשונים לציון" במאה ה-19. ב-1911 נתמנה הרב עוזיאל ל"חכם באשי" של יפו וסביבתה, וכיהן ברבנות שם במקביל לראי"ה קוק, עד 1914. במלחמת העולם הראשונה נאלץ לעזוב את משרתו וגלה לדמשק. בשנים 1921-1923 שימש רב ראשי בסלוניקי ופעל שם לשיקום הקהילה, ובשובו לארץ חזר לכהונתו. ב-1939, לאחר מותו של הרב יעקב מאיר, החליפו הרב עוזיאל בכהונתו כרב הראשי הספרדי, לצדו של הרב האשכנזי יצחק הרצוג. בתפקיד זה נשא הרב עוזיאל עד פטירתו בשנת 1953.

הרב עוזיאל היה הרב הראשי היחידי שהתמנה ללא בחירות, ומועמדותו הייתה מקובלת על כל החוגים ביישוב בארץ ישראל. ייתכן שהדבר נבע מהמוניטין שלו כמנהיג ציוני נלהב, ומתפקידו הקודם כרב ראשי ביפו-תל אביב: יפו-תל אביב דאז נחשבו לבירת ה"יישוב החדש", ובפועל אחריות חלשה למעשה על כלל המושבות העבריות בארץ ישראל. אם כן, הרב עוזיאל כבר היה בתקופה "היפואית-תל-אביבית" שלו לאישיות

ענת נבות

ד"ר **ענת נבות** מלמדת מחשבת ישראל באוניברסיטת בן-גוריון ובמכון שכטר ללימודי היהדות, וכתבה עבודת דוקטור בנושא: "בין החילוני למומר הדת בעת החדשה: משנתם ההלכתית של הרבנים הלאומיים – יצחק הלוי הרצוג, ב"צ מאיר עוזיאל ויחיאל יעקב ויינברג".

הרב עוזיאל ורה"מ בן־גוריון
בחנוכת ביה"ס לרפואה
באוניברסיטה העברית, 1949
(צילום: הנס פין, לע"מ)

נבחרת בהסכמת ותקנת הצבור (ב"צ עוזיאל, פסקי עזיאל בשאלות הזמן, ירושלים תשל"ז, סימן מד).

פסיקה זו העמידה את עוזיאל בעימות עם התפיסה החרדית השמרנית של עמיתו הראשון, הראי"ה קוק, והייתה נועזת גם בהשוואה לפסיקת עמיתו השני, הרב הרצוג. על אף שהרצוג טען גם הוא שאין מניעה מבחינה הלכתית להצבעתן/בחירתן של נשים, הוא סבר שמבחינה ערכית וציבורית מן הראוי לשמר את מעמדה המסורתי והצנוע של האישה בישראל.

מנגד, בסוגיית קביעת האבהות ההלכתית על סמך בדיקת דם, הקשור למתח שבין הלכה ומדע, התהפכו היוצרות, והרב עוזיאל מצטייר כשמרן בהשוואה לרב הרצוג:

וכל מקום שאין שורת הדין מחייבת האב למזונות ילד זנונים אין סומכין על בדיקה מדעית של דם הילד בדמיונו לזה של האב, שכן קבלה מרז"ל שלשה שותפין באדם הקב"ה אביו ואמו. אביו מזריע הלובן וכו' אמו מזרעת

ציבורית כללית, ולא רק רב ופוסק "ספרדי". ביטויים לכך הם השתתפותו כנואם בולט בעצרות ובכינוסים לאומיים רבים בארץ ישראל, וקשריו ההדוקים עם ראשי הממסד הציוני.

הרב עוזיאל היה מעורב, כמו הרב הרצוג, בכל הנושאים המדיניים, החברתיים והלאומיים שעלו על הפרק באותן השנים. פעילותם המשותפת וההרמונית עמדה במבחן המציאות הקשה והמורכבת של השואה והקמת המדינה: שני הרבנים הראשיים היו מעורבים בוועדות הבריטיות השונות שדנו בגורלה המדיני של ארץ ישראל, והוסיטו עזרה לאסירי המחטרות למרות התנגדותם העקרונית לארגוני "הפורשים". פסיקתם המתואמת של שני הרבנים הראשיים, הן בנושאי עגונות השואה ומלחמת השחרור הן בנוגע לחכימה בשבת, היו אף הן בולטות מאוד. הסיפורים המופלאים על מנהיגותו של הרב עוזיאל באותם ימי לחימה, השתתפותו בשבת בחפירת התעלות בירושלים והתגייסותו למשמר היישוב, מבטאות את נחישותו הציונית ואת נחישותו הרבנית כאחת.

מקריאת מאמריו הרעיוניים, הלאומיים והכלליים, ומתשובותיו ההלכתיות של הרב עוזיאל, מתקבלת תמונה מרשימה ורבת פנים של אישיותו הרבנית והציבורית. רבים ציינו את הנועזות ההלכתית שבה התווה את דרכו, ואת היותו רב "מודרני" ו"מתקדם" אולי אף יותר מעמיתו האשכנזי, הרב הרצוג. ואולם תיאור זה שלו מעורר קשיים שונים, בפרט בהקשר לסוגיות כגון יחסו המורכב ליהודים החילוניים. האומנם ניתן לראות ברב עוזיאל, בן ה"יישוב הישן" הספרדי הירושלמי, רב "ליברלי" ו"נועז", אולי אף יותר מהרב הרצוג, שספג חינוך ליטאי שמרני, מערבי וציוני בעת ובעונה אחת?

עיון בשני נושאים המייצגים כביכול "מודרניות" ו"קדמה" – מתן זכות בחירות לנשים ו"בדיקת אבהות" על פי המדע – מעניק תמונה סותרת לכאורה ביחס לדמותו ההלכתית של הרב עוזיאל.

"נשים בנות השכלה ודעת הן כאנשים"

בנושא מתן זכות בחירה לנשים, פסק הרב עוזיאל לטובת נשים כבוחרות וכנבחרות:

אין הדעת מקבלת לשלול מהנשים זכות אישית זאת [...] ואיך אפשר לתפוס החבל בשני ראשין: להטיל עליהן החובה המשמעתית של נבחרי העם ולשלול מהן זכות בחירתן? ואם יאמרו לנו להוציאן מכלל הבחורים מפני שדעתן קלה [...] אף אנו נאמר: אם כן נוציא מכלל הבחורים גם את האנשים שהם קלי הדעת שלא יחסרו לעולם מקרב הארץ, ואולם המציאות מטפחת על פנינו ומראה לנו שגם בעבר וגם בתקופתנו זאת, נשים בנות השכלה ודעת הן כאנשים [...] וכך גם לגבי מינוי נשים לתפקידי ציבור־כנבחרות; ע"נ] האשה יכולה גם להיות

אחד וחפץ אחד: רגש אהבה וכבוד לקניני העם הרוחניים, וחפץ התחיה הלאומית", אך הרב עוזיאל חש שדבריו של אחד העם נאמרו לא כדברי פשרה אלא כנובעים מביקורתו על היהודי המאמין: אחד העם, לשיטתו של הרב עוזיאל, הבלטי את נחיתותו של המאמין כיוון שראה ביהודי הדתי עבד נרצע לאלוהיו, בהשוואה ליהודי החפשי "המאמין בכל יסודי התורה ואמתת ספרותו, אלא שהוא חולק באחדים מפרטיה". כנגדו טען הרב עוזיאל שהיהודי החופשי חסר עניין יסודי ומהותי באהבתו הלאומית, והיא אהבת הספר והמצוות, האמונה והאהבה האלוקית. לפיכך הצביע הרב עוזיאל על "יתרון" שיש ליהודי המאמין על היהודי החופשי בתפיסתו הלאומית הרחבה. אם כן, הראיות ההלכתיות שהביא עוזיאל במאמר זה נועדו לחזק את טענתו שהחופשי הוא ה"בעייתי" שבמחנה ישראל, שהרי אף במקורותינו הקדומים התייחסו אל החופשי בדעות, אל הכופר, בחומרה רבה, עד כדי "גירושו" מכלל ישראל.

ואמנם, אם נבחן את קביעתו ההלכתית של הרב עוזיאל במאמרו, ללא הקשרם הפולמוסי, נמצא שהוא אכן אינו טוען שהיהודי החופשי הוא מין ומומר בכל התחומים ההלכתיים, כי אם רק בהקשר הספציפי של צירופו הבעייתי לתפילה. עמדתו זו של הרב עוזיאל באה לידי ביטוי גם בתשובותיו ההלכתיות, ולא רק במאמרו. דוגמה לכך היא תשובתו לרב שלמה מזרחי, רב קהילת הספרדים בלוס אנג'לס, שבה פסק כי כהן המחלל שבת בפרהסיא אינו נושא את כפיו בבית הכנסת, מכיוון שעבירה זו עושה אותו כנוכרי: "לפיכך המחלל שבת בפרהסיא הרי הוא מוציא עצמו ממצות כהונה, בין שהוא מומר להכעיס או לתאבון, כלומר משום הנאת ממון, דזה נמי נקרא מזיד" (משפטי עוזיאל, ח, סימן כד). לעומתו, אגב, הרב השואל פסק להיתר, בניגוד לדעת הציבור בבית הכנסת, כיוון שבעיניו:

האודם וכו' והקב"ה נותן בו רוח ונשמה (נדה ל"א) וכל בדיקה מדעית מתבטלת נגד קבלתם הנאמנה של רז"ל שכל דבריהם נאמרו ברוח הקודש, ברוך שבחר בהם ובמשנתם (ב"צ עוזיאל, שערי עוזיאל, ירושלים תש"ו, ב, שער מ, פרק א', סעיף יח דף כג).

בהקשר זה, הפגין הרב הרצוג פתיחות ונכונות רבה יותר מהרב עוזיאל להשתמש בחידושי המדע. כך קבע (לאחר התייעצות עם מומחה "ממחלקת הרפואה של האוניברסיטה כאן"), בניגוד לרבנים יעקב עדס ועוזיאל, שעל ידי בדיקת דם של גבר הטוען "שאינו בנו מפני שנבעלה לאחר":

נוכל להגיע לידי החלטה יותר בטוחה מאשר עכשיו [...] והנה כבר הגדתי ע"פ שבכיוון השלילי – שאין זה בנו – יכול המדע להגיד דבר החלטי, וכמה חשוב הוא זה! [...] ניתנת לנו האפשרות או לברר את האמת בהחלט או עכ"פ [על כל פנים] להתקרב אליה [...] ועלינו לשאוב מהם, כמובן בזהירות רבה, גם לשם בירור ענינים הכרוכים בהלכה (י' הרצוג, פסקים וכתבים, ירושלים תשנ"ו, אבן העזר, ו, סימן יט).

הרצוג לא רק טען שאין ניגוד בין עמדת חז"ל למדע החדש, אלא אף ש"ודאי שבענינים כאלו המדע המיוסד על הנסויים והאבחנות המרובות במשך עשרות בשנים הוא קובע, אפילו אם תצא נ"מ [נפקא מינא] להלכה. ותוה"ק [ותורתנו הקדושה] היא תורת אמת וחלילה לנו מלעצום עינינו מהאמת הברורה" (שם, סימן כ').

"מינים וכופרים" או "בכלל ישראל"? הרב עוזיאל והיהודים החילוניים

תפיסה דואלית ומתוחה זו של הרב עוזיאל – מבחינה רעיונית והלכתית כאחת – מצאה את ביטויה גם ביחסו לחילונים. באחד ממאמריו הכתיר הרב עוזיאל את היהודי החופשי בכלל "המינים והכופרים", שלא רק שאין להם חלק לעולם הבא, אלא גם "אין לצרפו לכל דבר שבקדושה למנין עשרה". מנגד, מדגיש הרב עוזיאל ש"בחיי העם והקהילה, חפשיים כאלה אינם יוצאים מכלל ישראל במובנו הצבורי והלאומי" (הגייוני עזיאל, ירושלים תשנ"ג, חלק א, עמ' 301-302, 306-308).

להבנת עמדתו המורכבת, יש להבין את ההקשר המדויק שבהם נכתבו דבריו על היהודים החילונים: אלו היוו בעצם את תגובתו לרעיונותיו של אחד העם ולמתקפותיו נגד היהודים המאמינים ("עבדות בתוך חירות", "תורה שבלב", "מאמר התחיה והבריאה"). אמנם אחד העם טען שהמאמין החופשי, למרות ההבדלים ביניהם, "מגיעים שניהם לרגש

הרב הרצוג נואם בטקס סיום ביה"ס לתעופה, לוד 1939 (אוסף המושבה האמריקנית, ספריית הקונגרס)

הרב עוזיאל נואם בטקס הנחת אבן הפינה למכון וייצמן, 1946 (ציילום: הנס פין, לע"מ)

"נראה ראייה ברורה שכהן שעושה מלאכה בשבת, מפני ההכרח ואונס, שמותר לישא את כפיו [...] וביחוד פה באמריקה, שרובם ככלם עושים מלאכה בפומבי ביום השבת, כי היום היותר גדול בעסק המסחר בכל המקצועות הוא ביום השבת" (שם).

בדומה לרב מזרחי, ובניגוד לרב עוזיאל, גם הרב הרצוג הקל בסוגיה זו, והתחשב בנסיבות ההיסטוריות המשתנות, כפי שניתן לראות בתשובתו הדנה במעמדו של "מחלל השבת בפרהסיא" בבית הכנסת בימינו (הרצוג, פסקים וכתבים, א, סימן יג). אלא שהרב עוזיאל, אף שהשתמש באותם טיעונים מסוגרים ממש בבואו להכשיר את עדותם של מחללי השבת בפרהסיא, הרי שבנושאים כגון תפילה ושחיטה החמיר במיוחד תוך התעלמות מן הנסיבות המקלות שהפכו כמעט למעשה של שגרה בקרב הפוסקים הלאומיים.

במאבק נגד ה"מסורתיות"

כיצד יש להבין את החמרתו של הרב עוזיאל ביחס ליהודים החילוניים, בעיקר בשל העובדה שנכתבה בזמן השואה או שנים ספורות לאחריה?

מתברר כי את גישתו ניתן להבין בכמה דרכים.

אפשרות אחת מבוססת על המימרה "לעולם תהא שמאל דוחה וימין מקרבת", שעוזיאל עצמו מזכירה בענייני גיור ו"הצלה מחטא", והמבטאת בנאמנות את תפיסתו הדואלית של עוזיאל ביחס למרכיבי הזהות היהודית – הדת והלאום. אימוצה של התפיסה הדתית-לאומית הקלסית, תוך הבחנה חדה בין שני מרכיביה, אילצה את עוזיאל לנקוט במדיניות הלכתית "כפולה" ו"מתוחה" לגבי החילונים בימיו: החמרה קיצונית בנושאים ההלכתיים-הדתיים, דוגמת תפילה, שבת ושחיטה, לעומת הקלה "נועזת" בנושאים ההלכתיים הלאומיים-הקולקטיביים, דוגמת הלכות גיור.

אפשרות שנייה היא ההבנה שתפיסתו של הרב עוזיאל מחמירה ביחס לחילונים רק בעניין תפילה ושחיטה, בהתאם למסורת ההלכתית המקובלת שהוציאה את המומרים החמורים מדיני הקורבנות והזבח. אלא שהרב עוזיאל עצמו אינו מציין את ייחודיות השחיטה או/ו התפילה ביחס לנושאים הלכתיים אחרים.

אפשרות שלישית היא ההבנה שהחמרתו ביחס לחילונים בנושא תפילה ושחיטה קשורה בעיקר במלחמתו בתפיסה המסורתית (העממית) הספרדית. דבריו של עוזיאל בענייני השחיטה, למשל, מכוונים בעיקר נגד המגמה העממית הספרדית הנוטה להקל ולקיים גם יחד חילול שבת בפרהסיא ושמירה על כשרות ושחיטה. אם כך, דבריו המושחזים לא כונו כלל לקהל החילוני של מחללי השבתות בפרהסיא, כי אם ביחס לציבור הספרדי המסורתי, שדרכו לא הייתה מקובלת על הרב עוזיאל. זאת ניתן ללמוד גם מתוך תשובתו בנושא התפילה, שם הוא מתמודד עם השילוב המטריד שבין הפריצות המערבית והסגנון הספרדי גם יחד. הרב עוזיאל, כרב לאומי מובהק, סבר ככל הנראה שהמרכז הדתי בארץ ישראל יוכל לבלום את מגמות ההתבוללות המתחזקות בעולם היהודי כולו, וכך גם מגמות מעין אלו שמוכם יצא.

על אף הרושם החריף העלול להתקבל לגבי תפיסתו של הרב עוזיאל ביחס לציבור החילוני הסובב אותו, מתברר שדבריו לא הופנו כלל ביחס למרבית הציבור החילוני. לעתים הוא אף גילה רגישות גדולה יותר מעמיתו, הרב הרצוג, בהקשר לבעייתיות שבכפיית המצוות על ציבור יעד חילוני רחב.

גמישותו ההלכתית הכללית מאפיינת גם את תשובותיו ביחס לחילונים: אין הם הכופרים המסורתיים (מלבד בעניין השחיטה ותפילה), ועל כן שיתוף הפעולה עמם נדרש כערך דתי ולאומי-ציוני גם יחד, וכהכרח מבחינה תפקודית-מעשית. תפיסה זו התבטאה במובהק גם בתמיכתו הנמרצת למען ביטול השחיטה הספרדית הנפרדת, ובהתנגדותו העקיבה לפיצול העדתי בישראל.

כמו הרב הרצוג, גם הרב עוזיאל סבר שיש להעמיק את הכוח והסמכות שבידי גדולי הדור, בתי הדין הרבניים והרבנים הראשיים. הוא אמנם ראה עצמו כנביא ה"מוכח בשער", וחש כי מוטלות עליו חובת התוכחה כלפי החילונים/החוטאים בעם ישראל, ואף הפעלת אמצעים קשים כנגדם אם השעה דורשת זאת. בה בעת הוא הצטיין בהבנה ובהקשבה לנסיבות, לשינויים ולצרכים המשתנים, במציאות החברתית-דתית בעולם היהודי בכלל ובארץ ישראל בפרט – שבה הרוב היהודי אינו דתי, ואולי אף אינו מגלה זיקה עמוקה למסורת. תחושת האחריות העמוקה שלו כלפי כלל ישראל ואמונתו באחדות ישראל ובשלוש בין פלגי העם, התבטאו בשלל דרכים במאמריו העיוניים, ההלכתיים והציבוריים גם יחד.

לעיון נוסף:

1. צ' זוהר, האירו פני המזרח: הלכה והגות אצל חכמי ישראל במזרח התיכון, תל אביב תשס"א.
2. ע' נבות, בין החילוני למומר הדת בעת החדשה: משנתם ההלכתית של הרבנים הלאומיים – יצחק הלוי הרצוג, ב"צ מאיר עוזיאל ויחיאל יעקב ויינברג, עבודת דוקטורט, באר שבע, תשס"ה.
3. א' רביצקי, חירות על הלוחות: קולות אחרים של המחשבה הדתית, תל אביב תשנ"ט.
4. ש' רצבי, "ציונות, יהדות וארץ ישראל בהגותו של הראשון לציון הרב בן ציון מאיר חי עוזיאל", פעמים, 78 (תשנ"ח), עמ' 60-88.

הרב עוזיאל נואם ב'כינוס הספרדים למען 'קרן היסוד', 1940 (צילום: זולטן קלוגר, לע"מ)